

Лінгвакультуралагічная спадчына У. Даля і беларускае мовазнаўства

У артыкуле ўпершыню для шырокага кола чытачоў падаецца па-беларуску асноўны лінгвакультуралагічны і агульнафіласофскі змест “Напутнага слова” і іншых артыкулаў У. Даля да “Толковага слоўніка жывога великорускага языка”, прасочваецца ўплыў ягонай лексікаграфічнай практыкі на станаўленне і развіццё беларускай лексікаграфіі другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя, ацэньваецца ўклад У. Даля ў вызначэнне этнічных межаў беларускага народа і выдзяленне найбольш характэрных адметнасцяў беларускай мовы ў параўнанні з іншымі вялікарускімі гаворкамі, прыводзяцца выказванні У. Даля пра ролю народнай мовы ў развіцці літаратурнай і аналагічныя погляды беларускіх вучоных.

Ключавыя словы: *беларуская лінгвістыка, пераемнасць і новае, народная і літаратурная мовы, узаемаўплывы, дух мовы.*

The paper for the first time provides a broad range of readers in the Belarusian language with the basic lingvokulturological and general philosophical content of "Naputnoe slovo" written by V. Dahl for the "Explanatory Dictionary of the Great Russian language". The work shows the influence of his lexicographic practice on the formation and development of the Belarusian lexicography of the second half of the XIX – early XX centuries. The author estimates the contribution of V. Dahl in the definition of ethnic boundaries of the Belarusian people and selection of the most characteristic features of the Belarusian language in comparison with other Great-dialects. The author gives quotations from V. Dahl on the role of the national language in the development of literary language. Similar views of Belarusian scientists are also presented in the paper.

Летась споўнілася 210 гадоў з дня нараджэння выдатнага расійскага лексікографа, фалькларыста, пісьменніка Уладзіміра Іванавіча Даля. Сын патомных датчаніна і немкі, ён пакінуў яркі след не толькі ў расійскай культуры, але і ў славянскай увогуле. А 21 красавіка будзе 150 гадоў, як ён выступіў у Таварыстве аматараў рускай славеснасці ў Маскве з сваім знакамітым “Напутным словам”, пажаданнем на дарогу свайму “Толковому слоўніку жывога великорускага языка”, і распавёў, што, ствараючы слоўнік, шукаў сваіх паплечнікаў не сярод вучоных, не ў літаратурных салонах, не ў выдавецтвах, а ў закінутых сярод лясоў і палёў вёсках, у салдацкіх казармах, у шумлівых кірмашовых радах – паўсюль, дзе па-руску гавораць, спяваюць, казкі баюць, дзе чуецца бяспечнае народнае слова. Ён наказваў, што неабходна вучыцца ў народа, бо жывая народная мова, якая захавала жыццёвую свежасць духу, які надае мове трываласць, сілу, яснасць, цэласнасць і прыгажосць, павінна стаць крыніцай і скарбонкай для развіцця адукаванай рускай мовы, узамен цяперашняй, сапсаванай празмернымі запазычаннямі з французскай, нямецкай ды англійскай. Вучоны справядліва лічыў, што другой, роўнай для яе крыніцы літаратурнай мове няма.

Многія думкі У. Даля з яго “Напутнага слова” і дагэтуль застаюцца надзённымі, бо яны адносяцца не толькі да мовы вялікаруускай, але закранаюць асноўныя моманты ў развіцці ўсіх моў. Прамова У. Даля на гэтым пасяджэнні – своеасаблівы погляд у будучыню, шлях да дэмакратызацыі мовы, грамадства. Сваё выступленне ён пачаў даволі незвычайна: *“Ва ўсялякай навуковай і грамадскай справе, ва ўсім, што датычыцца ўсіх і патрабуе агульных перакананняў і намаганняў, часам выяўляецца хлусня, памылковы, крывыя накірунак, які не толькі часова трымаецца, але і перамагае, прыгнятаючы ісціну, а з ёю і ўсялякае свабоднае выражэнне думак і перакананняў. Справа пераўтвараецца ў звычку, у звычай, натоўп торыць несвядома пратапаную сцежку, а канаводы толькі пакрыкваюць і паганяюць, гэты адбываецца зрэдку вельмі доўга, але, углядаючыся ў накірунак шляху і азіраючыся навокал, грамадства бачыць нарэшце, што яго вядуць не туды, куды яно спадзявалася патрапіць, пачынаецца абурэнне (ропот), спачатку напайголаса, потым услых, нарэшце ўздымаецца агульны голас абурэння, і былыя канаводы знікаюць, ашаломяныя і знішчаныя той жа большасцю, якую дагэтуль трымалі пад сваім прыгнётам. Агульнае імкненне ідзе па іншым накірунку і з запалам працуе на новым шляху”* [1, с. XIII]. Ён даводзіць, што *“з мовай, з чалавечым словам, з маўленнем беспакarana жартаваць нельга, слоўная мова чалавека – гэты бачны, адчувальны (осязаемы) сувязь, злучальнае звязно паміж целам і духам, без слоў няма думкі, свядомай думкі, а ёсць хіба толькі пачуццё і мыканне. Дух не можа быць заганным...”* [1, с. XV]. *“Але, укладваючы народную мову ў падмурак слоўніка, – таму што мова гэтая моцная, свежая, багатая, дакладная і ясная, тады як пісьмовая наша мова відавочна пашлее, пераўтвараючыся ў нейкую прэсную размазню, – неабходна найперш паразважаць, як глядзець на ўсе мясцовыя дыялекты або гаворкі, з якіх мова*

народная складаецца” [1, с. XVII],—працягвае ён. Як бачна, вучоны высока ацэньвае ролю народнай мовы ў развіцці літаратурнай, прычым не ўзводзіць яе ў абсалют, а прапаноўвае паразважаць аб тым, як найлепш выйсці з гэтага становішча і пытаецца: “Ці можна выракацца радзімы і глебы сваёй, асноўных пачаткаў і стыхій, намагаючыся перанесці мову сваю з прыроднага караня яе на чужы, каб перакрывіць (скажыць) прыроду яе і ператварыць у расліну дармаедную, якая сілкуецца чужымі сокамі?” [1, с. XIV]. Безумоўна, адказ адзін – нельга. Сапраўды, гісторыя не ведае такіх прыкладаў, калі б нейкая літаратурная мова, адмовіўшыся ад папаўнення свайго багацця за кошт сродкаў жывога народнага маўлення, паспяхова функцыянавала б і развівалася. Наадварот, захапленне чужым, імкненне ігнараваць свае карані, арыентацыя на пазычанні прыводзяць да хваробы, а пасля і заняпаду мовы. Народная мова для У. Даля, як і для любога чалавека цвярозага розуму, патрыёта – гэта аснова асноў, пачатак пачаткаў, падмурак магутнага будынка нацыянальнай культуры, непараўнальная ні з чым крыніца, якую нельга самім згубіць, адсекчы “бо нас напаткае засуха, і мы будзем вымушаны гадаваць і сілкаваць сваю мову чужымі сокамі, як робяць расліны-паразіты, або прышчэпам на чужым карані. Няхай кожны сваім розумам разважыць, што з гэтага атрымаецца, што з гэтага выйдзе: мы аддалімся ўвогуле ад народа, разарвём апошнюю сувязь з ім, мы спашлеем яшчэ больш у маўленні сваім; адплыўшы ад аднаго берагу і не прыстаўшы да другога, мы заб’ём і загубім апошнія маральныя сілы свае ў гэтай упартай барацьбе з прыродай, вечно будзем цягнуцца за чужым, таму што ў нас не застанеца нічога свайго, ні нават сваёй самастойнай мовы, свайго роднага слова” [1, с. XIV]. “Мы павінны вывучаць простую і шчырую рускую народную мову і засвоіць яе сабе, як усё жывое засвойвае сабе добрую траву і ператваре яе ў жывую плоць” [1, с. XVIII], бо ў слове не менш жыцця, чым і ў самім чалавеку. Вось пра што рупіўся У. Даль на працягу ўсяго свайго жыцця, вось што было ягоным галоўным клопатам. Таму не выпадкова, што ён склаў слоўнік, у якім любое слова – зыходны пункт незвычайнага і бясконцага падарожжа ў свет роднага слова, яго душу.

Як гэта сугучна з станам нашай мовы, якая паступова канае ад нелюбові, а то і знявагі. Сёння мы сталі сведкамі таго, як мяняючы сваё жыццё, страцілі сваю самабытнасць, авалодаўшы чужой мовай, аддалі ёй сваю культуру, душу, будучыню. Мы не задумваемся над тым, што можа знікнуць беларускае слова і яго носьбіты. Нам нецікава, чаму сваіх блізкіх, сяброў віншваем чужой песняй, чаму на вечарынах танчым не пад роднамоўную папсу. Мы не заўважаем, што, згубіўшы сваю мову, страчваем і свае спрадвечныя культурныя каштоўнасці, найперш людскасць, чалавечнасць, у нашых душах умацоўваецца абыякавасць да таго, што хтосьці здэкваецца з слабага, з нямоглага, з старога, брыдкасловіць. Адкідваючы нацыянальную варожасць, разнастайныя фобіі, зазначу, што тыя, хто гучна прамаўляе пра дзяржаўнае дзвухмоўе, пра пашырэнне сфер выкарыстання беларускай мовы, пра культурны ўзаемаабмен, не заўважаюць ці не хочуць бачыць, што ён адбываецца аднабакова, б’е толькі ў нашы беларускія вароты, што білінгвізм – гэта прыгожая шыльда, за якой хаваецца абыякавасць да мовы, а то і яе занядбанне. Пачытайма нашы газеты, часопісы, паслухайма радыё, паглядзім нацыянальныя і мясцовыя тэлеканалы, прааналізуйма прадукцыю ў шапіках Белсаюздруку і няўзброеным вокам убачым: моўная раўнавага, баланс парушаныя, яны не адпавядаюць паняццю роўнасці.

Прывяду яшчэ адно важнае сцверджанне У. Даля (яно многім тагачасным расійскім ура-патрыётам не падабалася) пра тое, што “апошнім часам усе сталі пераконвацца ў тым, што пры накірунку, які абрала апрацоўка, або, дакладней, занядбанне (запустенне) рускай мовы, ёй пагражае пагібель” [1, с. XLII]. У. Даль тлумачыць, што прычына гэтага катастрофічнага становішча толькі адна – пагарда да роднай мовы. Мова засмечваецца, нямае, многія словы яе забыты, заменены чужымі, не-не ды раздаюцца галасы пра ўбоства рускай мовы, на якой быццам бы нельга выказаць усяго таго, што на іншых. Усё гэта, на думку У. Даля, адбываецца таму, што ўладатрымальнікі не ведаюць рускай мовы.

“Спярэшчанне (испещрение) рускай мовы замежнымі словамі... увайшло ў нас у пагалоўную звычку. Такого гвалту з сябе не дапусціць ні адна мова, ні адзін народ, акрамя народа, які знаходзіцца пад разумовым або маральным прыгнётам сваіх жа нямногіх землякоў, якія перарадзіліся на чужой глебе” [1, с. XXXIII]. Як бачым, У. Даль абараняе чысціню рускай мовы, яе права на самастойнае развіццё, выкрывае манкуртаў, што спрыялі засмечванню мовы запазычанямі, садзейнічалі павелічэнню бездані паміж жывой народнай і літаратурнай мовамі. І зноў, ужо каторы раз, У. Даль у якасці асноўнага доказу прыгажосці і багацця рускай мовы спасылаецца на мову народа, на тое, што палавіна слоў у яго слоўніку нідзе не зафіксавана, а існуе толькі ў жывой размоўнай мове. Хіба можна скардзіцца на беднасць мовы, калі дзевяць дзясятых слоў, “простых, ужытковых, не патрапілі толькі дагэтуль у нашы слоўнікі праз прастату, праз немудрагелістасць і звычайнасць: слоўнікі ж набіраліся з кніг, а кнігі пішуць, узлазячы на хадулі і падмосткі? Мы з неба зоркі хапаем, а што пад нагамі нічога не бачым” [1, с. XXVI]. У гэтых словах гучаў выклік не толькі царскаму рэжыму, але і ўсяму тагачаснаму ладу жыцця. Вучоны нагадвае, што зняважлівыя адносіны кіроўных колаў да сваёй мовы – гэта непаважлівае стаўленне да свайго народа, яго культуры. У. Даль не спыніўся на гэтым, разумеючы небяспеку такога становішча, ён папярэджаў пра катастрафічныя вынікі абыякавых адносін да мовы: “Няхай жа ўсялякі сваім розумам раскіне, што з гэтага атрымаецца: мы аддзелімся зусім ад народа, разарвём апошнюю з ім сувязь, мы... заб’ём і знішчым апошнія маральныя сілы свае” [1, с. XIV]. Адзіны выхад з гэтага У. Даль бачыў зноў жа такі ў вяртанні роднай мове яе законнага месца ў грамадскім жыцці, бо “мова народа, бяспрэчна, найгалоўнейшая і невычэрпная крыніца або руднік наш, скарбонка нашай мовы” [1, с. XXXIX]. Якраз гэтага бракуе сёння і нашай мове, замянае яе паспяховаму развіццю. Гаворачы пра сумныя вынікі адмаўлення ад роднай мовы, У. Даль папярэджаў, што тады літаратурную напаткае засуха, што яна будзе расці і сілкавацца чужымі сокамі і аддаліцца ад народа. Вось так высока ацэньвалася вучоным роля народнай мовы ў станаўленні і развіцці мовы літаратурнай. Вучоны разглядаў мову і як важкі складнік унутранага выхавання, маральнай асветы, бо мова павінна прывучаць чалавека з пляюшак да сваёй глебы, злучыць з духам, побытам і жыццём народа. Як бачым, у гэтым сваім выступе-слове на дарогу У. Даль узяўся да выключных навуковых абагульненняў, якія набылі агульнафіласофскі, культуралагічны сэнс і выйшлі далёка за межы чыста філалагічных разважанняў. У гэтых словах адчуваецца вялікі клопат і занепакоенасць лёсам роднай мовы, яны вучаць нас быць неабыякавымі да свайго слова, матчынай мовы. Тыя, хто крытыкаваў У. Даля, абвінавачваў яго ў імкненні выкінуць з рускай мовы ўсё чужое, былі пасаромленыя. Далейскі слоўнік дагэтуль разгортваюць як найвялікшую скарбніцу народнай мовы, як найбагацейшы збор народнай мудрасці, як своеасаблівую энцыклапедыю народнага жыцця, яго душы.

Таму не выпадкова, што лінгвакультуралагічнае значэнне далейскай спадчыны вольна блізу паўтара стагоддзяў вабіць да сябе не толькі лінгвістаў. Яго цытуюць, на яго спасылаюцца, з ім спрачаюцца. І гэта, як нам здаецца, звязана з тым, што У. Даль не толькі сцвярджаў, але і ўсёй сваёй дзейнасцю даказаў, што ў слове “не менш жыцця, як і ў самім чалавеку”, што ў роднай мове схаваныя душа народа, яго характар і светаўспрыманне. Як ніхто іншы, вучоны на практыцы раскрыў сутнасць тэзіса В. фон Гумбальдта аб тым, што “мова ёсць выраз духу народа” і паказаў, што ў кожнай высокаразвітай мове ёсць словы, акружаныя глыбокай таямніцай (воля, лёс, шчасце). Ён змог паглыбіцца ў іх гучанне і сэнс, раскрыць адчуванні, якія ўзнікаюць пры дакрананні да іх. У. Даль разумеў і тое, што для паказу лінгвакультурнай спецыфікі рускай мовы (і не толькі) выключнае значэнне маюць прыказкі, прымаўкі, афарызмы, што выкарыстанне іх у зносінах фарміруе пэўныя каштоўнасці ўстаноўкі ў носьбітаў той ці іншай культуры (з чым нельга не пагадзіцца). Таму не выпадкова, што ў яго слоўніку так шмат прыказак для больш выразнага тлумачэння значэнняў слова. Усё гэта разам узятае дазволіла яму стварыць яркую каляровую нацыянальную моўную карціну, якая да гэтага часу не

страціла свайго значэння і прываблівае ўвагу даследчыкаў. Прывабнасць гэтага моўнага палатна абумоўлена яшчэ і тым, што акрамя багацця вялікарускіх гаворак, В. Даль выкарыстаў матэрыялы суседніх беларускай і ўкраінскай моў. Цікава, што, акрамя слоўніка, У. Даль праславіўся сваім зборнікам “Пословицы русского народа” (больш за 30000 тысяч фразем), які доўгі час афіцыйныя ўлады не дазвалялі друкаваць, з-за таго што зборнік небяспечны, нібыта замахваецца на разбэшчванне нораваў, а насамрэч таму, што ў ім было шмат прыказак накіраваных супраць самадзяржаўя, царквы, прыгнёту.

Безумоўна, што ідэі У. Даля, яго лексікаграфічная практыка, лінгвакультуралагічныя погляды ў пэўнай ступені ў тыя або іншыя перыяды па-рознаму ўплывалі і на станаўленне беларускай лексікаграфіі і мовазнаўства. Заснавальнік беларускай філалогіі Я. Ф. Карскі ў сваёй працы “Беларусы” неаднаразова спасылаецца на матэрыялы слоўніка У. Даля, а ў першым томе, завяршаючы агляд літаратуры па вывучэнні беларускіх матэрыялаў, ён піша, што ў вядомым артыкуле У. Даля “*Аб гаворках рускай мовы*” Спб., 1852 аб беларускай гаворцы раскідана некалькі заўваг у розных месцах, *наибольшая ў п. 7. Смоленская гаворка*” [2, с. 221]. Незразумела, чаму Я. Карскі, які к таму часу ўжо быў членам-карэспандэнтам Пецярбургскай акадэміі навук, вядомым вучоным - філолагам, так сціпла адгукнуўся аб гэтым артыкуле. Бо ў ім У. Даль, спасылаючыся на М. І. Надзеждзіна, даволі дакладна вызначыў этнаграфічныя межы беларускага племені і яго мовы, адзначыўшы, што на ёй “*гаварылі ў межах былога Літоўскага княства: Белая і Чорная Русь (Коўна, Гродна, Мінск, Магілёў, Віцебск, частка Вільні і Чарнігава, Смаленск, частка Пскова); гэта нестараўскія драўляне, дрыгавічы, палачане, крывічы, вяцічы, радзімічы*” [1, с. XLV]. Тут жа У. Даль дае ўласнае тлумачэнне, што такое мова, гаворка, чым яны адрозніваюцца. Нягледзячы на адсутнасць спецыяльнай філалагічнай падрыхтоўкі, вучоны валодае выдатным моўным пачуццём, надзвычайнай здольнасцю схопіваць адметныя прыкметы гаворак, іх фанетычныя і граматычныя асаблівасці. Ён нечакана прызнаецца, што “*называют также наречием, более в политическом смысле* (вылучана мною – Д. П.), *областной, местный говор небольшой страны, также язык местный, искажённый, как полагают, отшатнувшийся от коренного языка, родившийся от смеси двух и более языков*” [1, с. XLVIII]. Як здаецца, выраз “*больш у палітычным сэнсе*” – схаваная нязгода з дзяржаўнай палітыкай царскай Расіі, калі, паводле загада імператара Мікалая I ад 18. 07. 1840, было забаронена афіцыйна ўжываць тэрміны Беларусь, беларускі, замяніўшы іх на Паўночна-Заходні край, заходнярускі. (Трэба адзначыць, што ў працах многіх расійскіх навукоўцаў другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя нярэдка суседнічаюць як сінонімы тэрміны западнорусское наречие і белорусский язык). Тое ж знаходзім і ў В. Даля, які ў п. 7. (“Смоленское наречие”) тлумачыць, што “*гэта чацвёртая – з чатырох галоўных гаворак – ці, на нашым падліку, сёмая, заходняя, беларуская* (вылучана мною - Д. П.), *або смаленская ... Без усякай нацяжкі можна ўключыць сюды ўсе заходнія губерні нашыя, і тады да гаворак гэтых будуць належаць губерні: Смоленская, Віцебская, Магілёўская, Ковенская, Віленская, Гарадзенская, Мінская*” [1, с. LXXIV]. Крыху ніжэй Уладзімір Іванавіч сцвярджае, што беларуская гаворка больш блізкая да вялікарускай, а таксама па некаторых дамешках да маларускай і польскай. Тут жа Ё. Даль адным з першых даў падрабязнае апісанне асноўных фанетычных і граматычных асаблівасцяў беларускай мовы, да якіх аднёс дзеканне, цеканне, аканне, зацвярдзенне шыпячых, **р** і **ц**, чаргаванне **Г, К, Х** са свісцячымі **З, Ц, С'**, з'яўленне прыстаўнога зычнага **В** перад галоснымі **О, У** ў пачатку слова, падоўжаных зычных у інтэрвакальнай пазіцыі, замены **Ф** на **Х, ХВ**, білабіяльны фрыкатыўны гук **Ў** на месцы **В, Л** і прапанаваў для яго абазначэння ставіць над у кратку (**υ**), як над **Й** (заўважым, што гэта было зроблена за 18 гадоў да прапановы П. Бяссонава, дзякуючы якому літара **Ў** (кароткае) замацавалася ў нашым алфавіце), формы множнага ліку назоўнікаў у назоўным склоне толькі на **ы, і**, дзеяслоўныя формы 3 асобы адзіночнага ліку на **ць**, наяўнасць толькі прыназоўніка **З** на месцы **С**.

У лекцыі "Аб рускім слоўніку", прачытанай ў 1860 годзе ў Таварыстве аматараў расійскай славеснасці, В. Даль паказвае на больш рэзкія крайнасці, адрозненні ўкраінскай і беларускай моў у параўнанні з вялікарускімі гаворкамі: "Але ў маларасійскай: "няхай і чорт, абы не москаль", і ў беларускай: "Яна месіць, у сьцяну лепіць", чуецца ўжо нешта чужое. У Маларосіі і граматыка свая, збольшага славянская; ў **Беларусі яна таксама ўхіляецца ад нашай** (вылучана мною – Д. П.) і збольшага нават збліжаецца з польскай" [1, с. XXX]. Гаворачы пра крыніцы слоўніка, У. Даль дадае, што "Малая і Белая Русь выключаны: гэта асобныя гаворкі". Вышэйпрыведзеныя выказванні У. Даля даюць падставу меркаваць, што ён лічыў беларускую не гаворкай вялікарускай, а самастойнай мовай, якая мае сваю граматыку, адрозную ад рускай. У слоўнікавым артыкуле **БЕЛЫ** знаходзім: : **Белорусія**, Белая Русь, собств. губ. Минская, Могилевская, Витебская. *Белорусское наречие* отзывается на всем западе от Москвы, ему свойственно *дзеканье* и изгнание буквы *о*, которая заменяется буквою *а*, иногда же буквами *у*, *ы* [1, с. 157]. У артыкуле **ДЗЕКАТЬ** У. Даль тлумачыць, што гэта значыць вымаўляць *дз* замест *д*, як беларусы і мазуры... *Дзеканье говор этот*, *дз* вместо *д*. *Как ни закаивайся литвин, а дзекнет. Только мертвый литвин не дзекнет. Разве лихо возьмет литвина, чтоб он не дзекнул.* [1, с. 434-435]. З прыведзенага відаць, што паміж этнонімамі літвін і беларус У. Даль ставіў знак роўнасці. Сапраўды, доўгі час нашых продкаў у Расіі называлі літвінамі ў адпаведнасці з назвай іх дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага.

Даследчык указвае на тое, што ў *Пскоўскай губерні на паветах чуецца моцнае ўмяшанне беларускай гаворкі* [1, с. LI]. "В Дорогобуже слышим уже: *слухай, хадзи, ошукаюся (обманулся), в Сычевке кто дзекаеть, кто нет; но все говорят; бавиться, стежка, у комнаты, я войду, вм. уйду. В соседних губерниях Ржев, Зубцов, Волоколамск, Можайск, Медынь, Мосальск носят на себе более или менее признаков белорусского или смоленского говора, которому следует образец:*

Яж табе казав, ня бяры больши ад аднаго воза; ну и узю бы адзин. Як хто хочиць, так и на сваим бацьку плачиць. Каб ня дзирка у роце, хадзиу бы у злоце (о п'яницах). Абицанка, цацанка, дурняги радасць (т.е. посуленное красно, а дурак тому и рад)." [1, с. LI].

Падсумоўваючы разгляд «западнаго подзьзыка», У. Даль дадае, што "сильное участие белорусского слышно в Черниговской, Орловской, Калужской, Тверской и особенно Псковской (губерниях), можно сказать, что оно слышится и в Москве, потому что аканье или высокий говор наш, сделавшийся общим, конечно произошел от смеси новгородского со смоленским" [1, с. LXXVI]. Дарэчы, гэтыя здагадкі датычна тэрыторыі рассялення продкаў беларусаў у XIX – пачатку XX стагоддзя пацвердзілі А. Пыпін, Я. Карскі, М. Дурнаво, П. Растаргуеў, у савецкі час Р. Аванесаў, П. Кузняцоў, П. Чарных. Цікава і тое, што частка Калужчыны і Арлоўшчыны вядомая пад назвай Палессе, а насельніцтва гэтага краю называюць палехамі, паляшанамі, гэта значыць жыхарамі Палесся. У «Напутном слове», кажучы пра асаблівасці рускіх гаворак, У. Даль заўважае, што часам сустракаюцца скажэнні, абумоўленыя чужой, пабочнай стыхіяй, "чаму прыкладам могуць служыць губерні Пскоўская і збольшага Цвярская, **там трапляюцца пераробкі на польскі ці беларускі лад, і чутная дагэтуль Літва**" (вылучана мною - Д. П.) [2, с. XVIII]. Бясспрэчна, што тут У. Даль гаворыць не пра сучасную Літоўскую Рэспубліку, а пра Беларусь і беларусаў. Блізкі сябар і адзін з біёграфістаў У. Даля, вядомы расійскі пісьменнік П. Мельнікаў-Пячэрскі, успамінаў, што ў Ніжнім Ноўгарадзе У. Даль прасіў чыноўнікаў, якія ездзілі па губерні, запісваць новыя словы і адзначаць асаблівасці вымаўлення. Адночы ён праглядаў запісы, прывезеныя з Лукаянаўскага павета і ўсклікнуў: "Да ведь это белоруссы!" – і параіў здзіўленым чыноўнікам: "Поройтесь в архивах!". Тыя "парыліся" – і знайшлі, што за царом Аляксеем Міхайлавічам у гэтыя мясціны сапраўды перасялілі беларусаў. Пазней гэты эпізод быў апісаны У. Далем у апавяданні "Говар".

У апошняй па часе 18-томнай "Беларускай энцыклапедыі" гаворыцца, што частку працы У. Даля "Прыказкі рускага народа" беларускі фалькларыст І. І. Насовіч падаў у

сваім “Зборніку беларускіх прыказак”, што ў слоўніку – У. Даля шмат беларускай народнай лексікі і што ён складаў слоўнікі беларускай і ўкраінскай моў [3, с. 21]. Апошняя пацвярджаецца У. І. Парудамінскім, які пісаў, што паліглот Даль ведаў, акрамя шматлікіх заходнееўрапейскіх, таксама ўкраінскую, беларускую, польскую [4, с. 12]. Вывучаючы гісторыю беларускага мовазнаўства, і ў прыватнасці лексікаграфіі другой паловы XIX стагоддзя, мы звярнулі ўвагу на тое, што айчынным даследчыкі гэтага пытання не згадваюць прозвішча У. Даля. Не жадаючы заўважаць таго, што менавіта У. Даль аказаў велізарны ўплыў на станаўленне слоўнікавай працы па зборы лексікі беларускай мовы ў названы перыяд. Нават у грунтоўным даледаванні М. Ф. Гуліцкага пра У. Даля згадваецца вельмі сцісла: “Беларуская лексіка вельмі часта выкарыстоўвалася ў рускіх лексікаграфічных працах (“Вопыт абласнога вялікарускага слоўніка”, “Тлумачальны слоўнік жывой рускай мовы” У. Даля “ [5, с. 110]. І гэта тады, калі У. Даль у “Напутным слове” і артыкуле “О наречиях русского языка”, тройчы згадвае прозвішча Ф. Шымкевіча (таго самага Фёдара Спірыдонавіча Шымкевіча, аўтара “**Корнеслова русского языка, сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками**”) як адну з крыніц апрацоўкі, папаўнення і тлумачэння слоў у сваёй працы [гл. 2, сс. XXII, XXVI, XLII]. Для У. Даля была блізкая мэта Ф. Шымкевіча, які імкнуўся, “разобрав ткань русского языка, так сказать, по нитям, и отделив из ней чужеземную примесь, отыскать первоначальную основу сего языка, и таким образом определить количество сохранившегося в нем собственно славянского запаса” [6, с. 111]. Уладзімір Іванавіч высока ацэньваў ўклад Ф. Шымкевіча, адзначаючы, што яго караняслоў складзены значна больш грунтоўна за Рэйфаў і з рускім пачуццём [1, с. XXII], трыху далей прызнаўся, што пры апрацоўцы свайго слоўніка па словаўтварэнні звяртаўся да Шымкевіча [1, с. XXVI]. Па падліках даследчыкаў у вышэйзгаданым слоўніку прыведзена каля 900 “літоўска-рускіх” (беларускіх) слоў, безумоўна, некаторыя з іх не мог не выкарыстаць і У. Даль.

Яшчэ адным звязом, якое моцна звязвала У. Даля з Беларуссю ў XIX стагоддзі, былі працы Паўла Васільевіча Шэйна, які займаўся збіральніцтвам беларускага і рускага фальклору і распрацаваў грунтоўную Праграму для збору помнікаў народнай творчасці. Як ён сам прызнаваўся, цікавасць да збірання фальклору абудзілася ў яго пад непасрэдным уплывам рускіх даследчыкаў, і асабліва У. Даля. У 60-я гады ён падрыхтаваў і надрукаваў у “Чтениях Общества истории и древностей российских” зборнік “**Русские народные песни**” (ч. 1), прысвечаны “*неутомимому деятелю на поприще русского слова В. И. Далю*”. Акрамя таго, назіранні П. Шэйна над народнай і кніжнай мовай даюць яму магчымасць у 1860 годзе перадаць В. Далю каля 400 “слоўнікавых картак”, а ў 1873 годзе скласці і выдаць “**Дополнения и заметки**” к “**Толковому словарю**” **В. Даля**”. У 1874 годзе ў Санкт-Пецярбурзе асобным выданнем выходзяць шэйнаўскія “**Беларускія народныя песні**” з тлумачэннем незразумелых слоў і граматычнымі нататкамі “Некоторые выдающиеся черты белорусского наречия”, якія Я. Карскі лічыў адной з першых прац, прысвечаных распрацоўцы граматыкі беларускай мовы. Як і У. Даль у артыкуле “О наречиях русского языка”, П. Шэйн у сваёй працы спрабаваў вызначыць адметныя ўласцівасці гукавой сістэмы беларускай мовы, асабліва ў скланення імёнаў, спражэння дзеясловаў і інш. Складаючы слоўнік, П. Шэйн для тлумачэння слоў карыстаўся як уласнымі запісамі, так і вядомымі яму лексікаграфічным напрацоўкамі У. Даля, І. Насовіча, П. Бяссонава. Зборнік атрымаў захопленыя водгукі А. Мілера, А. Пыпіна, Я. Карскага, якія сцвярджалі, што гэта – адзін з лепшых збораў твораў беларускай народнай паэзіі. Лексікаграфічныя традыцыі У. Даля найбольш поўна ўвасоблены П. Шэйнам ў “Матэрыялах для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю” (1890 г.). Аднак пры ўсім гэтым П. Шэйн прытрымліваўся думкі, што беларуская мова – галіна агульнай вялікарускай мовы, а беларусы – частка рускага народа. Але якім б істотнымі ні былі недахопы і памылкі аўтара зборніка “Беларускія народныя песні” і “Матэрыялаў ...”, яны ў цэлым выканалі сваю станаўчую ролю ў гісторыі развіцця

айчыннай навукі і культуры. Зборнікі выявілі некаторыя вузлавыя нацыянальныя прыкметы, звязаныя з вызначэннем мовы і яе асновы, граматычнага ладу, і асноўнага слоўнікавага фонду, тэрыторыі, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу беларусаў. Гэта значэнне было б больш значным, калі б не абмежаванасць поглядаў П. Шэйна на наш народ, яго мову.

Яшчэ адна нітачка, якая злучае П. Шэйна з У. Далем, – рукапісныя слоўнікі М. Нікіфароўскага (адзін з інфарматараў Паўла Васільевіча), выяўленыя ў архіве П. Шэйна. У адным з іх каля 2000 слоў, а на палях адзначаны П. Шэйна, напрыклад: У Даля няма; ў Д (аля). гл. одрѣ, тлумачэнне некалькі іншае; інакш Д (аль). Мабыць, П. Шэйн дапамагаў падрыхтаваць рукапіс слоўніка М. Нікіфароўскага да публікацыі, таму імкнуўся да больш дакладнага і шырокага азначэння значэнняў слоў, выкрэсліваў тыя, якія былі зарэгістраваныя І. Насовічам і У. Далем. На жаль, слоўнік так і не быў надрукаваны.

Нельга не сказаць некалькі слоў пра “Слоўнік беларускай мовы” (1870 г.) Івана Насовіча, адзначаны Дзямідаўскай прэміяй 1863. Ён, як ніхто іншы з беларусаў, актыўна супрацоўнічаў з ОРЯС Пецярбургскай АН, Археаграфічнай камісіяй, Аддзяленнем этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства, шмат падарожнічаў па Беларусі. Па іх прапанове ён склаў першы гістарычны слоўнік беларускай мовы “Алфавітны паказальнік старажытных беларускіх словаў, вынятых з Актаў, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі”, які атрымаў высокую ацэнку А. Сабалеўскага, І. Сразнеўскага. У 1850 годзе І. Насовіч падрыхтаваў невялікі “Збор беларускіх словаў па алфавіце” і “Зборнік беларускіх прыказак” (усяго 1000), удастоеныя пахвалы І. Сразнеўскага. Верагодна, што ў аўтара не было неабходнага вопыту складання слоўнікаў, аднак практыка падштурхоўвала яго да выкарыстання ілюстрацыйнага матэрыялу, каб паўней раскрыць семантыку слова, да гнездавога прынцыпу размяшчэння слоў. З 1848 года І. Насовіч карпатліва і паслядоўна збірае матэрыял для сваёй самай значнай працы – “Слоўніка беларускай мовы”, якая змяшчае больш за 30 000 слоў. У гэтай працы І. Насовіч выкарыстаў вопыт і традыцыі расійскай лексікаграфічнай школы, у прыватнасці такіх, як “Опыт областного великорусского словаря” і «Словаря церковнославянского и русского языка, составленного II Отделением Академии наук» (1847 г.), падаецца, што ён не мог не ведаць і пра слоўнік У. Даля.

У 1885 годзе ў Пецярбургу польскамоўны часопіс “Крај” апублікаваў найцікавейшы артыкул А. Ельскага “Аб беларускай мове”, асноўныя думкі якога аб ролі народнай мовы ў лёсе мовы літаратурнай сугучныя са сказанымі ў свой час У. Далем у “Напутном слове”. Так, аўтар артыкула сцвярджае, што *“гаворкі, прастанародныя паддьялекты, з’яўляюцца для літаратурна развітых моў тым, чым карэнне для магутнага дуба; бо гэтым шляхам культурная мова, як камель дрэва праз карэнне, цудоўна ўцягвае ў сябе сокі жыцця”* [7, с. 360]. А. Ельскі не прымае празмернага захаплення замежнай мовай на шкоду роднай. Для яго *“родная мова... ёсць самая любімая спадчына нацыі: праз яе пасрэдніцтва лягчэй за ўсё пранікнуць у душу нацыі, закрануць пачуцці, праясніць розум, падштурхнуць аднаведную думку, заклікаць да дзеяння, змагацца са страсямі, ствараць дабрачыннасці!”* [7, с. 361]. Важным, на думку А. Ельскага, з’яўляецца наяўнасць на роднай мове літаратуры, культурная мова не павінна ігнараваць народна-гутарковую, абедзве яны могуць суіснаваць і прыносіць рэальную карысць для грамадства. *“Святло вышэйшай мовы павінна лагодна асвятляць зверху нізіны народных гаворак, без прыніжэння і пагарды ў адносінах да іх чыстай, крынічнай дапамогі. Гэта крыніцы жывой вады для рэчышчаў больш шырокіх рэк. Бяда мове, калі яна раз назаўсёды страціць ключы ад гэтых гаючых крыніц”* [7, с. 361], – падсумоўвае наш зямляк. Перачытваючы артыкул А. Ельскага, ўнікаючы ў ягоны сэнс, заўсёды ловім сябе на думцы, што ён не мог не ведаць асноўны змест “Напутнага слова” У. Даля, яго галоўную мэту – *“изучать простую и прямую русскую речь народа и усвоить ее себе, как всё живое усвоит себе добрую пищу и претворяет во свою плоть”*.

Упершыню грунтоўна і паслядоўна да тэарэтычнай і практычнай спадчыны У. Даля звярнуўся ў 20-х гадах мінулага стагоддзя адзін з тэарэтыкаў айчыннай лексікаграфіі,

ініцыятар складання поўнага слоўніка жывой беларускай мовы Сцяпан Міхайлавіч Некрашэвіч. Мэта і сэнс жыцця айчыннага даследчыка, як і У. Даля, – барацьба за спрадвечную беларускую мову, блізкую да народнай. У сваім праграмным артыкуле ён, спасылаецца на аўтарытэт В. Даля і цытуе яго думку аб тым, што “народная мова – безумоўна, галоўная і невычэрпная крыніца, руднік, скарбніца нашай мовы, а просты народ – ядро і корань нацыі”. Працягваючы гэтую думку вялікага збіральніка рускай мовы, наш вучоны сцвярджаў: “Толькі ўнікнуўшы ва ўсе таямніцы народнай мовы і народнага духу, пісьменнік зможа ўнесці нешта новае ў скарбніцу роднай мовы” [8, с. 53]. Асноўную задачу свайго слоўніка С. Некрашэвіч бачыў не толькі ў тым, каб спазнаць беларускую мову, але і “апрацаваць нашу мову, выявіць яе як мову беларускую, прыгодную не толькі для пісання вершаў і штодзённага ўжытку, але і для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценняў нашай мыслі” [8, с. 57]. Таксама, як У. Даль, наш вучоны ўсведамляў: “слоўнік мовы ўсяго народа – гэта не такая кніга, што пішацца кожны год. ‘яўляючыся раз на працягу дзесяткаў, а іншы раз і сотак год, слоўнік, каб ён быў агульны для ўсяго народа, павінен адбіць і ўсе яго гутаркі” [8, с. 58]. С. Некрашэвіч, як ніхто іншы, ўразумеў сабе, што “народная мова – гэта народная творчасць; яна таксама ж свежая і вобразная, як і мова штучнай паэзіі... яна лёгкая і свабодна, падобна штучнай паэзіі, карыстаецца фігуральнымі зваротамі; яна, урэшце, называе рэчы не тым, чым яны ёсць ў рэчаіснасці, а па тым ўражанні, якое яны робяць на народ. **Першапачатковыя словы народнай мовы – гэта жывыя вобразы**” (вылучана мной-Д. П.) [8, с. 62]. Не з’яўляючыся паслядоўным пурыстам, якім яго доўгі час прадстаўлялі ў беларускім савецкім мовазнаўстве, С. Некрашэвіч, як і У. Даль, імкнуўся ў многіх выпадках замяняць іншамоўныя словы беларускімі народнымі або ўласнымі неалагізмам. Так, напрыклад, ён прапаноўваў выкарыстоўваць замест *аўтамат* – *самарух*, *алегорыя* – *іншасказ*, *афарызм* – *выслоўе*, *богатырь* – *асілак*, *вентылятыр* – *ветрагон*, *вертыкаль* – *старчак*, *прастапад*, *вадаварт* – *вір*, *генеалогія* – *радавод*, *дуэт* – *двуспеў*, *інтэрмедыя* – *паміждзея*, *маятнік* – *хістальнік*, *махала*, *навалуніе* – *маладзік*, *овоци* – *гародніна*, *полнолуние* – *поўня*, *вучэбнік* – *падручнік*, *фрукты* – *садавіна*, *хлопак* – *бавоўна*, *хранометр* – *часамер*, *экуатар* – *роўнік* і інш. Большая частка слоў, прапанаваных С. Некрашэвічам і яго паплечнікам М. Байковым, былі вельмі ўдалымі, адпавядалі фанетычным і словаўтваральным асаблівасцям нашай мовы і ўвайшлі ў актыўны слоўнікавы склад, замацаваліся ў сучаснай літаратурнай і гутарковай мовах. І хоць не ўсе прапановы С. Некрашэвіча былі прынятыя літаратурнай мовай, але ў іх адчуваецца дзівосная інтуіцыя вучонага-лексікографа, тонкага знаўцы народнай гаворкі. Ён паўстае як змагар за чысціню роднай мовы, і ў гэтым вечная каштоўнасць яго слоўнікавай працы ў 20-х гадах мінулага стагоддзя. Адметнай асаблівасцю слоўніка С. Некрашэвіча і яго сааўтара М. Байкова з’яўляецца дэманстрацыя велізарнага сінанімічнага багацця нашай мовы. Пры перакладзе рускіх адзінак на беларускую яны прыводзяць не адзін, а некалькі адпаведнікаў, у тым ліку і фразеалагізмы: *бестолковый* – *бязглузды*, *бязмозглы*, *даўбня*, *шалапут*; *дурнагаловы*, *дурань*, *тлумны*; *хутка-шыбка*, *шпарка*, *хутка*, *спрытна*, *борзда*, *прудкі*, *віхром*, *кацьма*, *як маланкай спаліць*. Нягледзячы на некаторыя недакладнасці пры падборы сінанімаў, імкненне да адлюстравання ў слоўніку лексічнай варыянтнасці было новым для тагачаснай беларускай лексікаграфіі і заслугоўвала станоўчай ацэнкі. С. Некрашэвіч рэкамендаваў для складання поўнага слоўніка беларускай мовы скарыстацца матэрыяламі Рускага Геаграфічнага Таварыства, у архіве якога ён налічваў каля шасцідзiesiąці рукапісаў. Па заўвазе навукоўца, некаторыя з іх мелі велізарную каштоўнасць не толькі для слоўніка, але і для фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу беларускай мовы. Ён прапаноўваў стварыць слоўнікі пэўных мясцовасцяў з уключэннем у іх рэдкіх і састарэлых слоў, лічачы, што такія слоўнікі ўзбагацяць нашу мову трапнымі словамі, таму што “кожнае з такіх дзе-небудзь захаваных у глухім кутку слоў можа быць надзвычайна цікавым для мовазнаўцы, іншы раз вытлумачваючы паходжанне цэлай сям’і слоў” [8, с. 64]. Па яго разуменні, мова рыбакоў, пастухоў, рамеснікаў, вылучаючыся сваёй

першароднай прастатой і свежасцю, з'яўляецца найцікавейшым матэрыялам для слоўніка. Дарэчы, гэта выказванне выклікала крытыку з боку І. Ваўка-Левановіча, які адзначыў, што “спробы накласці ў аснову літаратурнага слоўніка ... слоўнік найбольш архаічных дыялектаў” былі ў рускай мове з боку вядомых патрыётаў у пытаннях мовы – А. Шышкова і У. Даля. “Першы з іх у барацьбе з тым жыццёвым слоўнікам, які даваўся ў творах найлепшых мастакоў слова, у сваім жаданні выкінуць усё “нярускае”, рэкамендаваў зварот да старасветчыны, да гэтак званага славяна-рускага языка XVII-XVIII века, а другі (В. Даль) рэкамендаваў замяняць усе чужазязычныя элементы наватворамі або рэдкімі правінцыяналізмамі, Мы ведаем, у наколькі нязначнай меры слоўны матар’ял, рэкамендаваны імі, прышчэпіўся ў літаратурнай рускай мове” [9, с. 379]. Як бачым, спасылка на “адмоўны” досвед У. Даля спатрэбілася для барацьбы з “дыктатарскай групай беларускіх культурнікаў і акадэмікаў” (паводле І. Ваўка-Левановіча) за чысціню роднай мовы.

Па прыкладзе У. Даля, С. Некрашэвіч імкнуўся абмежаваць прысутнасць у нашай мове іншамоўных элементаў, заклікаючы выкарыстоўваць толькі тыя, што ўжываюцца ў народнай гаворцы: “Чужаземныя словы ў нашай літаратурнай мове не раўнапраўныя члены моўнай сям’і, а выпадковыя госці, якія сёння ёсць, а заўтра могуць знікнуць” [8, с. 66]. С. Некрашэвіч раіў складальнікам слоўнікаў памятаць перасцярогу У. Даля аб тым, што “словарнік не законнік, не уставіц, а сборнік”. Наш вучоны ўсведамляў, што ў народнай мове крыецца велізарны патэнцыял ўнутранага маральнага выхавання, што мова павінна прывучаць чалавека з пялёнак да роднай глебы, зрасціць з духам, побытам і жыццём народа, яго гісторыяй і культурай, звычаямі і псіхалогіяй, нарэшце, з светаўспрыманням. С. Некрашэвіч разглядаў народную мову ў разуменні У. Даля як вынік вялізнага гістарычнага вопыту, у якім склалася нацыянальная культура. С. Некрашэвіч ў гэтым праграмным артыкуле аддае належнае працы па збіранню беларускай лексікі сваіх папярэднікаў: І. І. Насовіча, Е. Е. Раманава, А. К. Сержпутоўскага, Ул. Дабравольскага, А. Шлюбскага, М. Федароўскага, Е. Карскага, П. Шпілеўскага. Разважаючы аб спосабе складання тлумачальнага слоўніка жывой беларускай мовы, С. Некрашэвіч патрабаваў тлумачэння значэнняў слоў пры дапамозе “тождесловов”-сінонімаў, а таксама з дапамогай прыкладаў. Каб не быць галаслоўным, ён прыводзіць ўзор афармлення слоўнікавага артыкула да дзеяслова *ладзіць* [8, с. 76 - 77], з якога выніке, што С. Некрашэвіч, апроча іншага, збіраўся выкарыстоўваць і элементы гнездавога прынцыпу падачы матэрыялу.

Падводзячы вынікі сваім разважаннем аб канчатковым выглядзе слоўніка, С. Некрашэвіч зноў спасылаецца на досвед У. Даля і кажа, што поспех справы будзе залежаць ад зладжанай працы цэлага калектыву, а не аднаго чалавека. Ён таксама разумее, што задача збіральніцтва шырокая, нялёгкая, але вельмі важная, неабходная і неадкладная. Карацей: «Прышла пара!». І для гэтага С. Некрашэвіч, яго калегі па цэху не шкадавалі ні сіл, ні здароўя. С. Некрашэвіч імкнуўся пусціць у справу вялікія нескранутыя запасы мясцовых гавораў, тлумачачы звычайныя словы, адкрываючы новыя, незвычайныя значэнні, якія яны мелі ў розных месцах. Сцяпан Міхайлавіч быў чуйным і нераўнадушным да роднага слова, ён, як ніхто іншы, чуў яго, бачыў яго, шукаў і знаходзіў яго залацінку, дарэчнасць, складнасць, імкнуўся да таго, каб слова абуджала ва ўяўленні адпаведныя малюнкi, рухалася. На жаль, ягоным задумам не наканавана было спраўдзіцца: неўзабаве яго і паплечнікаў абвінавацяць у “шышковшчыне”, у спробах адарваць беларускую мову ад рускай, і яны стануць ахвярай сталінскіх рэпрэсій супраць нацдэмаўшчыны, а зробленае імі на доўгія гады адыдзе ў нябыт або будзе беззваротна страчана. Хлусня, ілжывы кірунак у развіцці беларускай мовы, грэбаванне ісцінай, прыгнёт свабоднага выказвання меркаванняў і перакананняў на доўгія гады ўзялі верх. У выніку гэтага беларусы так і не атрымалі сапраўдны поўны слоўнік сваёй роднай мовы, а карыстаюцца лексіконам, створаным у адпаведнасці з прынцыпам пралетарскага інтэрнацыяналізму і вычышчаным ад “нацдэмаўскіх выдумак”.

Нарэшце, разглядаючы ўплыў У. Даля на беларускую мову і мовазнаўства, нельга не адзначыць яго ўзаемасувязь з творчай спадчынай Янкі Станкевіча. Выпускнік Карлава універсітэта, доктар філалогіі, паслядоўны незалежнік, ён рэалізоўваў пурыстычныя прынцыпы, накіраваныя на вылучэнне і культываванне ў літаратурнай мове асаблівасцяў жывой беларускай мовы, ён стварыў сістэматычныя зборкі слоўнікавых матэрыялаў дзеля чысціні беларускай мовы, мэтай якіх было: а) ачысціць мову ад чужых слоў і чужых граматычных асаблівасцяў, б) не дапусціць новага засмечвання і с) умацываваць, умацаваць і пашырыць яе беларускі склад. У гэтай сваёй працы Я. Станкевіч звяртаўся да дыялектных слоўнікаў з розных мясцовасцяў Беларусі, а таксама да слоўніка У. Даля, калі знаходзіў у яго словы з паметамі *смл., зах., белрс.* Па нашых падліках, гэта зроблена больш за паўсотні разоў. Аднак для нас уяўляе найбольшую цікавасць артыкул Я. Станкевіча, надрукаваны ў эміграцыйным часопісе “Веда” [10, с. 511 - 534] і прысвечаны аналізу падзелу У. Далем гаворак вялікарускай мовы. У ёй аўтар крытыкуе У. Даля за тое, што той прытрымліваецца вядомага погляду на існаванне адзінай вялікарускай мовы і яе гаворак (заходнерускіх, паўднёварускіх, або маларускіх), адзначае, што У. Даль, прывёўшы шмат фактаў беларускасці, прызнаўшы беларускую мову, называе яе гаворкай мовы рускай і ўводзіць у свой слоўнік. Разам з тым Я. Станкевіч бачыць у беларускіх словах, прыведзеных В. Далем, пэўную карысць, бо яны даюць магчымасць: а) вызначыць геаграфічныя межы існавання беларускай мовы; б) лепш вывучыць асобныя фанетычныя працэсы; в) высветліць паходжанне некаторых лексем; г) ўсталяваць сувязь паміж беларускай мовай і суседнімі дыялектамі рускай; д) правесці асобныя балта-беларускія паралелі. Па прыкладзе У. Даля, Я. Станкевіч вялікую частку свайго жыцця прысвяціў складанню слоўніка жывой народнай мовы, матэрыял для якога ён браў не толькі з жывой мовы, але і мовы літаратурнай. У якасці адной з крыніц выкарыстаны таксама слоўнік У. Даля, аб якім Я. Станкевіч заўважыў, што *“гэта не толькі рускі слоўнік. Гэта таксама слоўнік беларускі, што прызнаў мовазнаўца А. Крымскі ў дыскусіі з А. Сабалеўскім аб паходжанні насельніцтва Кіеўскага трыкутніка (паміж Дняпром, Ірпенем і Россю)”* [11, с. III]. Я. Станкевіч выкарыстаў далейскі прынцып гнездавога размяшчэння слоўнікавых артыкулаў, пускаў у справу неканранутыя запасы мясцовых слоў, састарэлай лексікі, выступаў супраць засмечвання кніжнай мовы чужасловамі. Слоўнік Я. Станкевіча чытаецца як займальная кніга, праз яго чытанне спасцігаем дух роднай мовы, яе асаблівасці ў параўнанні з рускай мовай. Як і У. Даль, Я. Станкевіч вельмі асцярожна, з трапятаннем ставіўся да слова, канстатууючы, што *“кажнае беларускае слова, ці яно абазначае штось добрае ці благое, ёсць твор душы беларускага народу, душэўная пэрла, дарожшая за дарагое каменье. Дзеля таго трэба ўсякае беларускае слова шанаваць, збіраць – запісваць і захоўваць – ужываць”* [12, с. 150]. Як тут не ўспомніць далейскае сцвярджэнне: *“Словесная речь человека – это видимая, осязаемая связь, союзное звено между телом и духом”* [1, с. XV], а народная мова *“крепкая, свежая, богатая, кроткая і ясная”* [1, с. XVII]. У айчынным мовазнаўстве Я. Станкевіча зрабілі закасыяненым пурыстам, нацыяналістам, прыхільнікам увядзення ў літаратурную мову вузка дыялектных слоў, адзінак, прыдуманых ім самім. Аднак гэта не так. Як піша сам вучоны, *“калі б кожны пачаў уносіць у літаратурную мову ўсе асаблівасці свае мясцовае гаворкі, дык із літаратурнай моваю сталася б так, як із моваю народнай – паўстала б шмат літаратурных гаворак, а гэта тое самае, што ня было б літаратурнае мовы, бо літаратурная мова – адна ўсім людзям данага народу... Цяжкасць гэта ёсць у тым, што трэба знаць гаворкі нашае народнае мовы і нашу старую мову, а на гэта ў нас адныя мала, а другія ані не зварачаюць увагі”* [12, с. 151]. Гэтая думка нашага вучонага супадае з тэзісам В. Даля аб тым, што літаратурная мова павінна выпрацавацца з мовы народнай, таму што іншай, роўнай яму крыніцы няма.

Адзначаючы вартасці “Толкавога словаря живого великорусского языка”, вызначаючы ўзаемасувязь яго слоўнікавага матэрыялу з беларускай мовай, неабходна падкрэсліць, што ў ім мы знаходзім значную колькасць слоў, якія да гэтага часу

складаюць лексічнае ядро нашай нацыянальнай мовы такіх, як *агрест (агрус), блазнюк, блекот, бурак, бусел, ведьмак, вежа, весёлка, волот, (в)очеп, глум, годзе, гоить, голосить, горелка, гостинец 'дарога', грунт, гукать, долонь, досыть, дрот, дубец, дужа, дядина, дяковать, жменя, жур, журавины, журба, журавель, зараз, (за)скобить, звон, зробіть, зруб, килзать, ковнер, мур, мурашник, муровать, небога, омшара, орать, ослон (услон), пончохи, поратовати, поречка, послухмяны, почекать, притулиться, пярсцёнок, свитка, скородить, слухать, смоковать, сопсовать, сподобить, стайня, стреха, терабить, толока, торба, трохы, тугейший, хата, хоронить, хутко, цвелить, цвынтар, чулый, чутка, чуть, шанцовать, шкода, швец, шипшина, шлях, шпарко, щирый, щупак*. Гэта далёка не поўны пералік беларускіх слоў, зафіксаваных У. Далем. Заслугоўвае ўвагі тое, што ў слоўніку У. Даля адным з сродкаў тлумачэння значэнняў слоў нярэдка сустракаюцца беларускія прыказкі і прымаўкі, якія і цяпер ужываюцца ў нашай мове: *Баба с колёс (с возу) – колёсам легче; Близко видать, да далёко дыбать; Влез в нерет, ни взад, ни вперед; До Николы нет добра николи; Коси, коса, пока роса, роса долой, и мы домой; Ласы до колбасы; Лухту верзти; Ни складу ни ладу; Обое рябое* і некаторыя іншыя. На жаль, у айчынным мовазнаўстве пытанне рэпрэзентацыі беларускага матэрыялу ў “Толковом словаре живого великорусского языка” практычна не разглядалася.

Здавалася б, што на гэтым цікавасць да творчай спадчыны У. Даля ў айчынным мовазнаўстве вычарпана. Аднак у сувязі з распрацоўкай праблем фармавання і функцыянавання моўных этнастэрэатыпаў з’явілася праца В. В. Патапавай [13], у якой аўтар спрабуе прааналізаваць аўтастэрэатып “рускі” у носьбітаў рускай мовы сярэдзіны XIX ст. на падставе матэрыялу слоўніка У. Даля.

Учываючыся ў “Напутное слова”, сказанае пра стан рускай мовы амаль 150 гадоў таму, пранікаючы ў яго сутнасць, авалодваючы яго філасофіяй, разумееш, наколькі яго змест актуальны для беларускага мовазнаўства, які велізарны патрыятычны зарад закладзены ў ім. Тут У. Даль падае прыклад сапраўднай, а не ілжывай любові да народнай, дарэчы, роднай мовы, беражлівага стаўлення да яе багацця. Нягледзячы на тое, што беларуская мае статус дзяржаўнай у Рэспубліцы Беларусь, яе становішча пакідае жадаць лепшага. Практычна няма беларускамоўнай адукацыі, справаводства на беларускай абмежавана, дзяржаўныя і недзяржаўныя друкаваныя і электронныя СМІ амаль не карыстаюцца беларускай мовай. Не выпадкова ЮНЕСКА занесла беларускую мову ў Чырвоную кнігу моў свету, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення. Наша мова засмечваецца, глухне, няме, нярэдка чуюцца галасы аб яе беднасці, аб тым, што на ёй нельга выказаць усё так, як на іншых. Як сказаў паэт Генадзь Бураўкін, “Словы жудасна паміраюць, // Патухаюць, як светлякі, // Забываюць іх, не паўтараюць // І газеты, і языкі... // І здаецца, не словы – народы // адыходзяць моўчкі ў нябыт”. Прыкра і тое, што зрэдчас беларуская мова выкарыстоўваецца ў афіцыйным ужытку як сродак дыферэнцыяцыі па лініі “свой” (лаяльны да дзяржпалітыкі) – “чужы” (нацыяналістычны, апазіцыйны). Можна сказаць, што беларуская мова ў Беларусі набліжаецца да сваёй мемарыяльнай фазы (хай будзе гэта мой суб’ектыўны пункт погляду). І гэта адбываецца таму, што ўладатрымальнікі яе не ведаюць, ёю не карыстаюцца або свядома ігнаруюць. Усё гэта нагадвае сітуацыю, якая склалася з рускай мовай у пачатку XIX стагоддзя і якая заахвоціла У. Даля да напісання уступных артыкулаў да свайго слоўніка, у якіх лінгвістычныя погляды выдатнага лексікографа выходзяць далёка за межы мовазнаўства. Ён вучыць нас, што трэба заўсёды заставацца грамадзянінам, знайсці ў сабе мужнасць адкрыта сказаць тое, пра што думаеш.

Літаратура

1. Даль, В. И. Напутное слово // В. И. Даль // Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка; в 4 т. – М.: Рус. яз., 1981 – Т. 1 А–З. – 1981. LXXXVIII + 699 с., 1 портр.

2. Карский, Е. Ф. Белоруссы. Введение в изучение языка и народной словесности. / Е. Ф. Карский. Варшава, 1903.– 468 с.

3. Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. – Мн.: БелЭн, 1998.– Т. 6. Дадаізм – Застава . – 576 с., іл.
4. Порудоминский, В. И. Повесть о Толковом словаре. / В. И. Порудоминский М.: Книга, 1981.– 125 с., ил.– (Судьбы книг).
5. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XIX ст.). / М. Ф. Гуліцкі – Мн.: Вышэйшая школа, 1978.– 120 с.
6. Шимкевич, Ф. Корнесловъ русскаго языка, сравненнаго со всеми главнѣйшими славянскими нарѣчіями и с двадцатью четырьмя иностранными языками. / Ф. Шимкевич – СПб, 1842.– 1378 статей.
7. Ельскі, А. Пра беларускую гаворку / А. Ельскі // Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя / Склад. і аўт. камент. А. А. Лойка, В. П. Рагойша.– 2-е выд., перапрац. і дап.– Мн.: Выш. шк., 1998.– 487 с.
8. Некрашэвіч, С. М. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. М. Некрашэвіч // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння/ НАН Беларусі; Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Навук. рэд. А. І. Падлужны.– Мн.: Бел. навука, 2004.– 190 с.
9. Воўк-Левановіч, О. В. Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратурнай мовы / О. В. Воўк-Левановіч // АРСНЕ, № 11, 2011, с. 354 – 380
10. Станкевіч, Я. Збор твораў ў двух тамах. / Я. Станкевіч Т. 1. Мн.: Энцыклапедыкс, 2002.– 552 с.
11. Станкевич, Я. Белорусско-русский (Великолитовско-русский) словарь. / Я. Станкевич NY/ Lew Sapieha Greatlitvan Foudation (б.г.). XIV + 1305 с.
12. Станкевіч, Я. Збор твораў ў двух тамах. / Я. Станкевіч Т. 2. Мн.: Энцыклапедыкс, 2002.– 586 с.
13. Потапова, О. В. Некоторые аспекты исследования этностереотипов в «Словаре живого великорусского языка» В. И. Даля / О. В. Потапова // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філаал. Журн. Пед. 2003, № 2, с. 65 – 70

Дзмітрый Дзмітрыевіч Паўлавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса

Артыкул паступіў у рэдакцыю студзеня 2012 г.